

ԻՄ ՀՈՒՇԵՐԻՑ

Ա.

ՍԱՇԿԱ ԴԱՎԻԴՈՎ

կը ուսանողության օրերին, 1879—1882 թվականներին, Մոսկվայում մի հայ երիտաւարդ էր ապրում, որ ուսանելու էր եկեղեցական տեր.— բոյ-բուսաթ, սեւթուր մազեր, վառվռուն աչքեր, կամար ու թուփ հոնքեր, սիրուն ու կոկ կեցվածք, քաղցրահնչուն ձայն ունեցող կրակ ու բոց երգիչ էր նա: Մայրաքաղաքի բոմոնդի մեջ հոշակ ուներ նա, սիրուն աղջիկներին ու գեղանի կանանց խելքամուգ անկը գիտեր... Ո՞րն ասեմ, ո՞րը, մի խոսքով սրտակեղ, սրտակեր մի երիտասարդ:

Մեզ անհայտ է, թե կոնսերվատորիան ավարտել էր նա, թե ոչ, բայց ձայնը մշակել էր: Նա իր համար ստեղծել էր երգելու ինքնուրույն մի ժանր, որի համապատասխան էլ երգեր էր բնարում, իսկ երբեմն էլ գրել պատվիրում... Նրա սիրած երգն էր «Очи черные, очи зеленые» երգը ու դրա հար ու նրման այլ երգեր:

Երգելու պահերին քաղցր ժպիտը խաղում էր նրա դեմքին. նա երգում էր խորը զգացմունքով և երգի հմայիչ հնչյուններով ապրում ու ապրեցնում իր ունկնդիրներին: Նրա ձայնը բարձր նոտաներում կարկաչում էր հորդահոս վտակի նման, իսկ ցածր նոտաներում՝ խոխոզում լեռնաղբյուրի նման:

Շատ ենք լսել նրա երգերը, սակայն, ո՞վ կարող է նկարագրել այն խովանքն, այն համակ քաղցրությունը, որ պարուրում էին մեր սրտերը նրան ամեն անգամ ունկնդրելուց. նրա մեկանույշ ձայնը մերթ գեղգեղում, ձախում էր բարձր ուղարաններում, մերթ քաղցրալուր դալլալում ու մերթ նվաղում, ծորում և թանձրորեն ծավալվե-

լով սփռվում. ոչ մի կեղծ հնչյուն, ոչ մի արհեստականություն, նրա ջինջ ու վճիտ ձայնը խորապես հուշում էր ունկնդիրներին, պատմում նրանց կյանքի, գգվանքի ու երջանկության մասին: Դահլիճի քար լուսյան մեջ նրա ձայնի ալիքները ծովի խայտացող ալիքների նման հեղաձկուն տարածվում էին ավերից դեպի հեռուները: Բայց հենց որ օդում մարում էին նրա ձայնի վերջին հնչյունները, դահլիճի քար լուսյունը վալրկենապես փոխարեւում էր խոտվահույզ ծովի. որոտընդոտ կեցցենքերի, խեղահեղ ծափերի բուռն աղմուկը փոթորկում էր դահլիճը:

— Բռավո՛ Սաշկա, բռավո՛ Դավիդով:

Բեմը լցվում էր երիներանդ ծաղկեփնջերով:

Երիտասարդ շնորհալի երգչի անունը Ալեքսանդր էր, ազգանունը Դավթյան: Մոսկվայի հասարակայնությանը նա հենց այդ անունով էլ հայտնի էր, բայց ռուսական ձևի փոխված ու ժողովրդականացած—Սաշկա Դավիդով ձևով:

Ես նրա հետ ծանոթացել էի հորեղբորս՝ բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզի տանը, ուր նա լինում էր երբեմն. հորեղբայրս ինձ նրա հետ ծանոթացնելով ասաց.

— Ծանոթացիր, սա մեր հայրենակիցն է, երգիչ Դավիդովը, անշուշտ լսած կլինես նրա անունը:

Շատ համեստ մարդու տպավորություն թողեց իմ վրա, այնինչ նրա համբավը անշուշտ մեծ էր ու տարածված. նրա հաջողությունների մասին հրաշքներ էին պատմում:

Որպես համբավավոր երգչի ևս նրան լավ էի ճանաչում, բայց թե ո՞վ էր նա, ի՞նչպես էր մեր հայրենիքից Մոսկվա բնկել, այդ մասին ևս շատ կցկտուր տեղեկություններ ունեի: Հորեղբայրս էլ, կարծեմ, նրա մասին

շատ բան չգիտեիր: Շատ թե՛ քիչ հավաստի աղբյուրներից տեղեկացել էի, որ նա վաղարշապատցի էր: Լավ ձայն ունենալով նա հայրենի գյուղից հեռացել էր բախտ որոնելու նպատակով ու առաջին անգամ ընկել Թիֆլիս, ուր հայ եկեղեցիներից մեկում տիրացվի պաշտոն է վարել: Մի օտարազգի հավանորեն աուրիստ, մտնում է եկեղեցի հայկական պատարագ լսելու համար: Լսելով տիրացվի ախորժալուր ձայնը, օտարականն այնպես է համայնում, որ մնում է եկեղեցում մինչև պատարագի վերջանալը, ծանոթանում շնորհալի տիրացվի հետ ու ապա նրան իր հետ Մոսկվա տանելով, հուզում նրա ձայնի մշակման մասին:

Իմ ծանոթությունը տաղանդավոր երգչի հետ հարևանցի էր ու դեռ երկար ժամանակ էլ այդպես հարևանցի մնաց:

-Տարիներ անցան:

Նա Նոր Նախիջևանի հայոց թեմական դպրոցում տարիներ շարունակ արդեն ուսուցչի պաշտոն էի վարում, երբ մի վերջին անգամ էլ հանդիպեցի նրան Նոր Նախիջևանում ու, բնականաբար, մեր ծանոթությունը նորոգվեց: Ինչպես երևում էր, նա առաջին անգամը չէր, որ այցելում էր այդ շեն հայ դպրոցը, որովհետև ծանոթ էր նախիջևանցոց բարբառին, դիտեր ու ճաշակով երգում էր նրանց, իրենց հետ Ղրիմից բերած, երգերը, ինչպես օրինակ՝ Ալ գելինը, Օյին-հավան, Դալմուխ-հավան, Զալ ձիին-հավան, Պատին տակը, և այլն:

Նա վարձել էր քաղաքային պարտեզը, որը գտնվում էր հայոց Ս. Գևորգ եկեղեցու մոտ, Նոր Նախիջևանից մոտառով տանող մեծ ճանապարհի վրա և հարմարություն ունեւր երկու քաղաքների բնակիչների այցելության համար, ուրեմն և որոշ չափով գործն ապավոված էր եկամտի տեսակետից:

Նա իր հետ բերել էր երկու շատ վարպետ ջութակահար ու կազմակերպել ընտիր նվագախումբ, որը կարող էր բաղարարել ամեն մի երաժշտասեր հասարակության պահանջներին:

Այսպիսով, գործի հաջողության համար ամեն ինչ լիակատար էր, և՛ ծառադարձ ու ծաղկազարդ պարտեզը, և՛ երկու անվանի ջութակահարները, և՛ լավագույն օրկեստրը, և՛ երգչի համբավը, սակայն պակսում էր այդ համբավի իսկական տերը, Սաշկա Դավիդովը, կրակ ու բոց երգիչ Դավիդովը, որի մեղացորդը, միայն ստվերն էր ներկա: Անողոր ժամանակը, տարիները դրել էին նրա վրա՝ իրենց անջնշելի կնիքը, շրջափնդ դրողմը: Նա ծիրացել էր, շարժվածքը դարձել

էր դանդաղ, գեմքը թորշումել, մազերն ալեխառնվել: Բայց այդ թուրը դեռ ոչինչ, փառավոր ստվերը, պատկանելի մնացորդն էլ դեռ մի բան արժեին: Գլխավորն այդ չէր, գլխավորը, և մենք կասենք ողբերգականը, այն էր, որ նա կորցրել էր ընդմիշտ իր ունկընդիրներին թովող ու գերող ձայնը... Ո՛ր էր այն կարկաչուն աղբյուրը, այն խոխոջուն առվակը, ո՛ր այն ծորուն ու ծավալուն քաղցր մեղեդին... Նա այլևս անկարող էր բարձր երգել, նա երգում էր ընչիտատիվով...

Հիշում եմ այդ օրը. Նոր Նախիջևանի մայիսյան սիրուն, արևոտ օրերից մեկն էր. այդ օրը նշանակված էր պարտեզի բացումը և համբավավոր երգիչը իր առաջին ելույթը պիտի ունենար երկու քաղաքի ընտիր հասարակության առաջ: Ժամը տասին արդեն այնքան մալրդ էր հավաքվել, որ հանդիսատեսների համար շարված բաղմաթիվ աթոռներն ու երկար նստարանները արդեն լրիվ զբաղեցված էին. սակայն մուտքի առաջ դեռ շարունակվում էր տոմսակների վաճառումը ու մարդկանց հոսանքը չէր դադարում: Վերջապես հնչեց զանգը և նվաղախումբը սկսեց ինչ որ մի ուրախ եղանակ նվագել. նստելու տեղ շունեցող մարդիկ խոնվեցին ու տեղավորվեցին, ով ուր կարող էր: Ժամը 12-ն էր, որոտընդոտ ծափերը, «ВРЕМЯ, ВРЕМЯ» բացականչությունները գնալով խլացուցիչ էին դառնում: Բեմի վրա, վերջապես, երևաց նա, որին սպասում էր հասարակությունը. նա ոտից ցզուլու սպիտակ զգեստ ուներ վրան, իսկ երկու ձեռքով մաղերը սանրված էին խնամքով: Ծանոթ ծախսը դեմքին, վարժ ձևերով նա մի քանի քայլ առաջ եկավ, կանգնեց նվագախմբի մեջտեղը, գլուխ խոնարհեց հասարակության ու սկսեց երգել իր սիրած երգերից մեկը, կարծեմ «Սևոդակ» աչեք»-ը: Նա երգում էր մեղմ, երգախառն րեչևատիվով, բայց այնպես քաղցր ու դուրեկան էր հնչում նրա երգը, որ հմայում էր ունկնդիրներին. երբ վերջացրեց երգը, դարձյալ առաջվա նման որոտընդոտ ծափահարությունների արժանացավ: Նույն հաջողությունը նա մի քանի երգ էլ երգեց. նա երգում էր մեղմ, երգից հետո նվագախումբը ինչ որ եղանակ էր նվագում, ապա հանդես էին գալիս երկու վարպետ ջութակահարները և այնուհետև նորից ինքը որևէ երգ էր ծրգում ու այդպես շարունակ...

Նրա վերջին երգն էր «Ալ գելինը», որի բառերն արդեն մոռացված են և պահպանվել է միայն սիրուն, սրտառու եղանակը. հարսին տանում են իր հոր տնից ու նախալով բաժանվում է իր ծնողներից: Այս երգը նա այնպես սրտահույզ էր երգում, որ ուն-

կընդդիմեցին աշխարհի արտասուք էր ցամոմս։ Այնուհետև, որպեսզի լալուց հետո նոր-նախիջևանցոց ուրախացնի, նա մի վերջին անգամ էլ երգեց «Օյին-հավան», որը պարի եղանակ է։ այդ պարերգը նա արգում էր շրվշովաքնելով, ու այնպիսի շարժումներով, որ թվում էր, թի ինքն էլ պարում էր... Եվ իհարկե ստացվում էր մի շատ զավեշտական պատկեր, որ ֆուրոր էր անում։

Նա ամեն օր շէր երգում, շարաթը մեկ կամ երկու անգամ. մնացած օրերին նվագում էր նվագախումբը ու հանդես էին գալիս երկու ջութակահարները. այդպիսի օրերին ձեռքերը դրանք դրած նա կանգնում էր ռոտունդի մոտ ու լսում երկու ջութակահարների նվագը. ինչպես երևում էր, նա շատ էր սիրում ջութակի նվագը։

Այսպես շարունակվեց մինչև օգոստոս, մինչև սեզոնի վերջը։ Հասարակությունը շատ գոհ էր և եկամուտը նույնպես գոհացուցիչ էր, այնպես որ ոչ միայն իր ծախսերը ծածկեց, այլ և իրեն էլ որոշ գումար մնաց։ Սեզոնի փակումն էլ նույն հաջողությամբ տեղի ունեցավ, ինչ որ բացումը։ Երկինք-

րանգ ծաղկեփնջերի հետ միասին նրան մի թանգարտեք ընծա էլ մատուցվեց։

Հիշում եմ, թե ինչպես հրաժեշտի ժամանակ խորոված էր պատրաստվել ու մի տասը մարդ էլ բոլորվել էինք մնաց բարովի սեղանի շուրջը։ Ինքը երգիչը շատ տխուր էր, նա ասաց, որ հավանորեն սա իր վերջին ելույթը կլինի, որ ինքը չի ցանկանում խղված ձայնով հանդես գալ իր սիրած Մոսկվայի հասարակության առաջ, այն Մոսկվայի, որն իրեն սովորեցրել, փախալի, խրախուսել ու վարպետ երգչի համբավին էր արժանացրել։

— Նա իմ հայրենիքից կտրվեյ, հարազատացել եմ Մոսկվային. Մոսկվան իմ երկրորդ հարազատ հայրենիքն է դարձել, ես ընդմիջում կմնամ այնտեղ, բայց խղված ձայնով այլևս հանդես չեմ գալ իմ սիրելի մոսկվացիների առաջ, — ասում էր նա ռոտունդին լեզվով։

Նա թեև հայրենիք չէր մոռացել, բայց սովորաբար ռուսերեն էր խոսում։

Նա այլևս դրանից հետո նրան չհանդիպեցի։ Լսեցի, որ նա վախճանվել է, ճիշտը չեմ հիշում, 1911 թև 1912 թվականին։

Բ.

ՌԱՓԱՅԵԼ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻ ԲԻՆԵԿ՝ ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՂԱԶԱՐՈՍ ԹՈՄԱՍԸ

Պատկանյանի նամակներից մեկ հայտնի է, որ նա յուր մահվանից մի տարի առաջ, 1891 թվի ամբանը, բժիշկների խորհուրդով, մեկնել էր «Թիու-Ջուր» (Կիսլավոդսկ), իր բրոնխիալ բրոնխիտից բուժվելու համար, մի հիվանդություն, որ այդ ժամանակները օրեցօր զարգանալով նրա օրգանիզմում արդեն լուրջ վտանգ էր սպառնում նրա կյանքին։

1891 թվականին Կիսլավոդսկում շատ հայեր կային. ես էլ այնտեղ էի։ Բոլորս էլ ճանաչում էինք Պատկանյանին. մեզնից շատերի հետ նա անձնական ծանոթություն ուներ. սակայն, նրա ծանոթների մեջ, անկասկած, ամենանշանավորը Վարչավայի համալսարանի ուսուցչապետ բժիշկ Ղազարոս Ռոմասն էր, որը 1895 թվականին վախճանվեց Յալտայում, հենց այդ նույն հիվանդությունից, որով տառապում էր Պատկանյանը և որից փրկել էր ուզում նրան ինքը։

Մեկ օր երեկոյան, երբ երաժշտախումբը նվագում էր պարկում ու կուրորտավորները պարկ էին խոնվել, ես տեսա Պատկանյանին մի միջահասակ, բարակ-բարակ մարդու հետ զբոսնելիս։ Երբ նրանք հասան այն նստարանին, որի վրա ես էի նստած, Պատ-

կանյանն ինձ ձեռքով հրավիրեց ու ծանոթացրեց յուր ընկերոջ հետ։ Այդ ինձ անծանոթը Թոմասն էր. որը նոր միայն ծանոթացել էր Պատկանյանի հետ հայտնի Ալեքսանդր Մանթալյանի միջոցով։

Մենք սկսեցինք միասին զրոտնել. խոսում էր, լստ սովորականին, Պատկանյանը, իսկ Թոմասը միայն պատասխանում էր նրա հարցումներին ու պարզաբանումներ անում։ Խոսողվանում եմ, հենց առաջին հանդիպումից նա գրավեց իմ համակրությունը իր պարզությունը, քաղցր վարվեցողությամբ, հստակ դատողությամբ ու վերին անտիճանի համեմատությամբ։ Նա խոսում էր ժպիտը դեմքին ու ձայնի մի այնպիսի ախորժեղի ելեկշնչերով, որը հատուկ է միայն իսկական գիտնական անձանց։ Թեև նա հայերեն լավ չէր խոսում, բայց և այնպես աշխատում էր, մեզ հետ միայն ու միայն հայերեն խոսել, և անշաղար խնդրում էր, որ մենք իր սխալներն ուղղենք։ Պետք է ասեմ, որ երբեմն շատ զավեշտական պատկեր էր ստացվում, երբ նա աշխատելով գրական մաքուր լեզվով մի օրեկ վերացական կամ գիտական միտք արտահայտել, զժմաբանում էր, չէր կարողանում ու սկսում էր

իրեն ծանոթ և հարազատ Հաշտարիանի բառերով գործ պծել:

Այնուհետև ես նրան հաճախակի էի հանդիպում Պատկանյանի հետ միասին: Թոմասը բիշ և այն էլ ի միջի այլոց էր գործնական բժշկությանը զբաղվում. առաջին անգամն էր նա Հյուսիսային Կովկասի հանքային ջրերն այցելում. նա եկել էր այս անգամ տեղի պալմաններին ծանոթանալու համար միայն, որպեսզի հաջորդ տարում սնդուհի սկզբից հաստատվի էսսենտուկում ու գործնական բժշկությամբ զբաղվի: Ամեն անգամ հանդիպելուց մենք երկար ժամանակ զրուցում էինք միմյանց հետ. ես նրա պես հայ մարդու շատ քիչ էի հանդիպել. մեր հայերից ոմանք պահապակելի սովորություն ունեն, բարձր դիրքի տիրապետող գոտոգնալ, բարձրից նայել իրենց ազգակիցների վրա: Մակայն Թոմասը զերծ էր այդ պահապակիի հատկությունից, նա իսկական, ազնիվ, մաքուր հայի տիպար էր. երկար տարիներ ապրելով օտարության մեջ ու օտարներով շրջապատված, նա իր սրտի ծալքերում անարատ պահել էր սերը դեպի հայ ժողովուրդը, հայ լեզուն, հայ գրականությունը: Նա ուրախանում էր հայոց դպրոցների հաջողություններով և հրճվում հայ գրականության օր ավուր զարգացումը տեսնելով:

Ապշեցուցիչ էր նրա վերաբերմունքը, նրա բյուրեղային, անշահախնդիր սերը Պատկանյանի հանդեպ. նա այնպես էր գուրգուրում, այնպիսի սիրով ու նվիրվածությամբ բուժում և խնամում նրան, որ կարելի էր կարծել, թե Պատկանյանից զատ ավելի մշտադիմ, ավելի հարազատ մարդ չունենալու: Նրանք միշտ անբաժան էին իրարից ու զրոսանքի էին ելնում իրար հետ թեանցով: Կարծես նրանք մի հեռավոր ազգակցական կապ էլ ունեին միմյանց հետ, բայց նրանց այդ մտերմիկ հարաբերությունը, անկասկած, այդ հեռավոր ազգակցական կապի արդյունք չէր, այլ նախ և առաջ սիրո, համակրության ու հոգատարության, որ նա, իբրև բժիշկ, տաժում էր յուր բոլոր հիվանդների հանդեպ առհասարակ, և երկրորդն ու ամենադժուարը այն մեծ համարմունքի, որ նա ուներ Պատկանյանի մասին, իբրև հայ մտքի և գրականության ներկայացուցչի, իբրև առաջնակարգ բանաստեղծի, և վերջապես այն հուսահատ կացության, որի մեջ դանդում էր մեր բանաստեղծը:

Ես հաճախ Պատկանյանից ծածուկ թուժասին հարցնում էի նրա հիվանդության մասին. նա միշտ էլ հուսահատությամբ պատասխանում էր, որ հույս չկա և որեւէ բան անել անհնար է. անգուց հիվանդությունն

այնպես էր արմատավորվել, նրա օրգանիզմում, որ բժշկականությունն անզոր էր նրա դեմ մաքառելու: Թոմասն ասում էր, որ ձմեռը Նախիջևանում Պատկանյանին ապրելի չի կարելի: Նա Պատկանյանին խորհուրդ էր տալիս Եգիպտոս գնալ, իսկ եթե այդ անկաշի էր, գոնե Յալտա, Զրիմի հարավային ափերը մեկնել. ու այս նպատակով էլ մի բժշկական վկայական էր տվել նրան «Արհեստավորաց դպրոց»-ի հոգաբարձության ներկայացնելու համար:

Եգիպտոս, Գահիրե, Յալտա, բայց ի՞նչ նյութական միջոցներով, ո՞ւմ գումարներով, չէ՞ որ Պատկանյանի նյութական միջոցներն ճյուղան սող էին, որ նրա բնականիցը Նոր-Նախիջևանում ապրում էր կարոտության մեջ, իսկ ինքն էլ բուժվում էր հանքային ջրերում «անման» (ինչպես ինքն էր ասում) Գևորգի (Քանանյան), հազար մի «մուննալ»-ներով՝ և վիրավորական ակնարկներով լի, արված շնչին օժանդակությամբ և մեկ էլ էսսենտուկում նրա համար հավաքած մի փոքրիկ գումարով:

Յուր սիրելի բարեկամ Պատկանյանի մահից հետո Թոմասը ապրել է ևս երեք տարի, որոնցից միայն մի տարին առողջ վիճակում, իսկ իր կյանքի վերջին երկու տարում տառապել է թոքախտից, որից բուժվելու համար մի տարին անց է կացրել արտասահմանում, իսկ վերջին տարին էլ Յալտայում:

Կիսավոդակուց հետո ես երկու անգամ էլ հանդիպեցի Թոմասին, մեկ անգամ Նոր-Նախիջևանում՝ ուրախ, առողջ վիճակում, մյուս անգամն էլ Յալտայում՝ հիվանդ, հուսահատ վիճակում: Հիշում եմ թե ինչպես Նոր-Նախիջևան եկած ժամանակ նրա մոտ ծանոթներից ու բարեկամներից մի քանիսը ի պատիվ նրան Ս. Խաչ վանքի պարտեզում համեստ ճաշկերույթ էին սարքել: Նա այն ժամանակ առցված էր գործելու մեծ եռանդով, ապագայի վառվումն հույսերով և աշտաքուտ շէր նկատվում, որ նրա ներսում կամաց-կամաց զարգանում է հիվանդությունը, որը շուտով պետք է ստիպեր նրան դադարեցնել ոչ միայն հոանդուն գործունեությունը, այլ և առհասարակ ամեն մի գործունեություն:

Ճաշկերույթն անցավ շատ ուրախ: Ոգևորված ճառեր արտասանվեցին, փրփրադեղ բաժակներ դատարկվեցին այդ բարի ու մեծ ապագա խոստացող մարդու կենաց համար: Երբեք չեմ մոռանա մի դեպք, որ պատահեց այդ ճաշկերույթի ժամանակ. Օտարազգի հյուրերից մեկը բաժակ բարձրացրեց և ցան-

կաթնոն հայտնեց, որպեսզի անագայում բոլոր ազգերը ձուլվեն ի մի և մարդկությունը մի մեծ ընտանիք կազմեն, առանց ազգի, լեզվի ու կրոնի խտրության: Թոմասը անվերջով, ժպիտն երեսին խմելոց այդ կենաց բաժակը և ապա ինքն էլ իր կողմից առա-

ջի էր տեսնել, թի ինչպիսի թոքախտը երկու տարվա ընթացքում մաշել ու քամել էր նրան: Յալտայում իմ տեսած Թոմասը այլևս նման չէր կիսավողակում և նոր-նախիջևա-նում տեսածս Թոմասին: Նրա առանց այն էլ վտիտ մարմինը բոլորովին փոքրացել ու

Ռափայել Պատկանյանը և պրոֆ. Ղազարոս Թոմասը

ջարկեց խմել կենաց բաժակ հանուն հայ ազգի վարդապետան, բարգավաճման ու պայծառության:

Յալտայում ես նրան անսա- իր կյանքի վերջին օրերին: Արդեն տարին լրանում էր, ինչ նա բուժվում էր Յալտայում: Զարհուրե-

սեղմվել էր, դեմքը սևացել, մաշվել կնճռոտվել, աչքերը փոս ընկել: Կարելի է ասել, Թոմասից ոսկորն ու կաշին էր մնացել: Սակայն անփոփոխ էր մնացել նրա մոտ մի բան, — դեմքի մշտափնյա քաղցր ժպիտը և հանգիստ ու անվրդով, ախորժեղի խոսակցության հ-

դանակը: Նա անդադար հազալով և ծանր շունչ քաշելով պատմում էր արտասահմանում իր բուժման, Ցալտալում քաշած նեղությունների, հիվանդության սաստկացման մասին. հաճախակի էլ հոգնելով շատ խոսելուց, նա նշաններով հասկացնում էր իր տիկնոջը, որպեսզի նա շարունակե պատմությունը: Ինչպես երևում էր, նա արդեն բժշկությունից ձեռք էր քաշել և հույսը դրել միայն երկնային բժշկի վրա. նրա սենյակում կախված էր Տիրամոր պատկերը, որի առաջ վառվում էր անշեշ կանթեղը. նա նույնիսկ հեռագրել էր Հայրիկին և նրա աղոթքն ու օրհնությունը խնդրել իր համար:

1895 թվականի օգոստոսի 6-ին ինձ մոտ եկավ Նոր-Նախիջևանցի բարեկրոն քահանա Տեր-Մկրտիչ Գանձապետյանը, որը բարեբախտաբար այդ ժամանակ Ցալտալումն էր գտնվում, և հայտնեց, որ ինքը գնում է Թոմասի տունը հանգստյան կարգը կատարելու, քանի որ նա գիշերը վախճանվել էր: Նրա մահվան լուրը ինձ համար, հայտնի բան է, անսպասելի չէր. թեև նա մեկ-մեկ մասն էր գալիս, ծովափ իջնում, կաթ խմելու համար նստում ծովի վրա կառուցված պավիլիոններից մեկում ու նստում էր, որ իրեն լավ է ըզգում և համարյա միշտ նստած էր լինում դուրսը՝ յուր բարձրագույն բնակարանի գեղատեսիլ պատշկամբում, բայց ամեն բանից երևում էր, որ նրա օրերը հաշված էին: Հանգուցյալը հուլիսի շոգերից փախչելով իր կյանքի վերջին օրերին գնացել էր Ցալտայի շրջակայքում գտնվող լեռնային հովասուն ամառանոցներից մեկը— Իսար: Այստեղ էլ հենց նա մի փոքր մրսելով զգացել էր վերահաս մահը ու խնդրել իրեն ետ տանել շուտով իր տունը, կնոջ ու երեխաների մոտ:

Տեղ հասնելով հանգուցյայի դագաղը շրջապատված գտանք յուրայիններով ու օտարներով: Ո՞վ ասես, միայն, որ այդտեղ չլինեք, և՛ օտարազգիներ, և՛ յալտաբնակ հայեր, և՛ Հայաստանի զանազան կողմերից եկած երզնկացի, սպերցի, խարբերդցի, խրնուացի, բուլոբը, բուլոբը հավաքվել էին օրհնյալ հայի հիշատակը հարգելու Ամեն ինչ կարգին էր. Ցալտայի փակված աղոթարան-

նից բերվեցին հոգևոր տխուր արարողության համար անհրաժեշտ իրերը՝ խաչ, շուրջառ, բուրվառ. քահանա կար, իսկ տիրացույուն էր անում տաճկական արհամիրքներից Ղրիմ փախած երզնկացի ուսուցիչը:

Իր ողջ կյանքը օտարության մեջ անցկացրած, հայ կյանքի, հայ լեզվի, հայ ժամասացության կարոտ հանգուցյալը գոնե մի բանով բախտավոր էր, որ նրա տխուր արարողությունը կատարվում էր իր սիրած հայրենակիցներով շրջապատված ու նրա վրա կարգացվող աղոթքները հայ եկեղեցու հոգեշունչ աղոթքներն ու մրմունջներն էին:

Մահվան երրորդ օրը հանգուցյալի դագաղը կնքվեց և մի երկրորդ մետաղյա դագաղի մեջ ամփոփվելուց հետո, ամրացվեց փայտյա արկղի մեջ ու ուղարկվեց Հաշտարխան, որովհետև հանգուցյալի այրին ցանկացավ նրա մարմինը հողին հանձնել հայրենի քաղաքում: Շատ ծանր տպավորություն թողեց իմ վրա այն ռուպեն, երբ նավի շղթաները շառաչելով դագաղի արկղը, իբրև ապրանքի հասարակ մի հակ, վեր քաշեցին: Ես երկար ժամանակ կանգնած հետևում էի հեռացող նավի հետզհետե փոքրացող ճրագների մարող լույսին ու ինքս ինձ մտածում.— մահկանացուներին կյանքն էլ մի ճրագ է, որ քանի դեռ զորություն ունի, վառվում ու բորբոքվում է, իսկ հենց որ վերջանում է զորությունը, կամաց կամաց պլպլում է ու մարում... Թոմասի կյանքի ճրագը սովորական ճանապարհով, սպառվելուց չհանգավ. նա մարեց այն հանկարծակի փոթորկից, որ անակնկալ կերպով տեղի ունեցավ նրա կյանքում— նա դեռ շատ ժամանակ ունեւր հարբորք վառվելու, պայծառ լույս տալու, նրա մարելու դեռ ժամանակը չէր:

Թոմասը մեռնելուց առաջ ինձ մի թանկագին հիշատակ թողեց. դա մի ոչ անարժեք ոտանավոր էր, «Вечный вопрос» խորագրով, որ նա գրել էր Իսարում: Այս ոտանավորի մեջ ամփոփված են նրա տառապալից կյանքի վերջին օրերի խոհերը ու մտորումները մահվան մասին: Ստորև տալիս ենք այդ ոտանավորի բուն բերնն բնագիրը ու նրա հայերեն թարգմանությունը:

ВЕЧНЫЙ ВОПРОС

Поведай мудрый Дух Исара,
Сними завесу смерти ты,
Ужель есть жизнь еще за гробом?
Иль это—лишь одна мечта?

ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Խոսի՛ր, իմաստուն զգի Իսարի,
Բաց վառագույրը դու դաժան մահվան
Կա՞ արդյոք, ասա՛, կյանք անդրաշխարհի,
Թե՞ այդ մի դառարկ երազ է միայն:

Дух, молим мы, толпа больная,
Чья жизнь висит на волоске,
Чьи интересы в жизни этой,
Как дом, стоящий на песке!...

Ведь все пропало, все исчезло
От нас, что радует людей,
Мы—часть непрощенной планеты.
Лишь зло—незримое на ней.

Ничто не вяжет нас с Землею
Холодны мы к ее судьбе...
Маяят нас выси голубые
Влекут таинственно к себе!

Утешь нас, добрый Дух Исара,
Поведай тайну смерти нам,
Ведь здесь конец страданий наших
Начало вечной жизни там?...

Но Дух молчит, молчит упорно
Лишь ветерок в лесу шумит,
Да с неба месяц золотистый
На нас насмешливо глядит.

Как будто шепчет: тщетно ждете,
Миллионы лет пройдут... Но, ах!
Так и сойдут со сцены люди,
С вопросом вечным на устах!...

Л. Т.

«Исар», близъ Ялты.

30 июля 1895 г.

Աղոթում է հիվանդ մի քաղմություն,
Ում կյանքը-միայն մազից է կախված,
Ով այս աշխարհում՝ ինչպես խաղաղ տուն,
Որ չոր ավազի վրա է շինված:

Չէ՛ որ բոլորը կորավ անհարկի,
Հեռացավ մեզնից ամեն ուրախ բան,
Մենք՝ մասն ենք անկող այս մոլորակի,
Անտես է այնտեղ շարիք միայն:

Մեզ հողին արդեն ոչինչ չի կապում,
Նրա քախտի դեմ սառն ենք, անտարբեր,
Լուրք բարձունքներն են մեզ հրապուրում
Ու խորհրդավոր գրավում վեր:

Սփռվի՛ր, բարի ոգի Խարի,
Բացահայտիր մեզ զաղտնիք մահվան.
Չե՛ որ այստեղ վերջն է տանջանքների,
Այնտեղ նոր սկիզբ— կյանք հավերժական:

Բայց լուռ է ոգին: Եվ լուռ համառ:
Աղմկում է լուկ փամին անտառում.
Եվ լուսինն է մեղմ, կարծես ծաղրաբար
Երկնի բարձունքից մեզ վրա նայում,

Շնչում կամաց.— սպասում եմ գուր,
Միլիոն տարիներ կանցնեն... ա՛խ... կրկին
Կանցնեն այս բեմից մարդիկ ամենուր,
Հավերժական հարցն իրենց շրթունքին:

Ղ. Թ.

Խար, Յալտայի մաս

Հուլիս 30, 1895 թ.

